द्वितीयः पाठः २

विद्यायाः बुद्धिरुत्तमा

(अव्ययानां प्रयोगः)

प्रस्तुतः पाठः विष्णुशर्मणा विरचितात् पञ्चतन्त्रात् कथाग्रन्थात् उद्धृतः। अस्यां कथायां ब्राह्मणबालकानां माध्यमेन विद्यायाः अपेक्षया बुद्धेः श्रेष्ठता सम्पादिता।

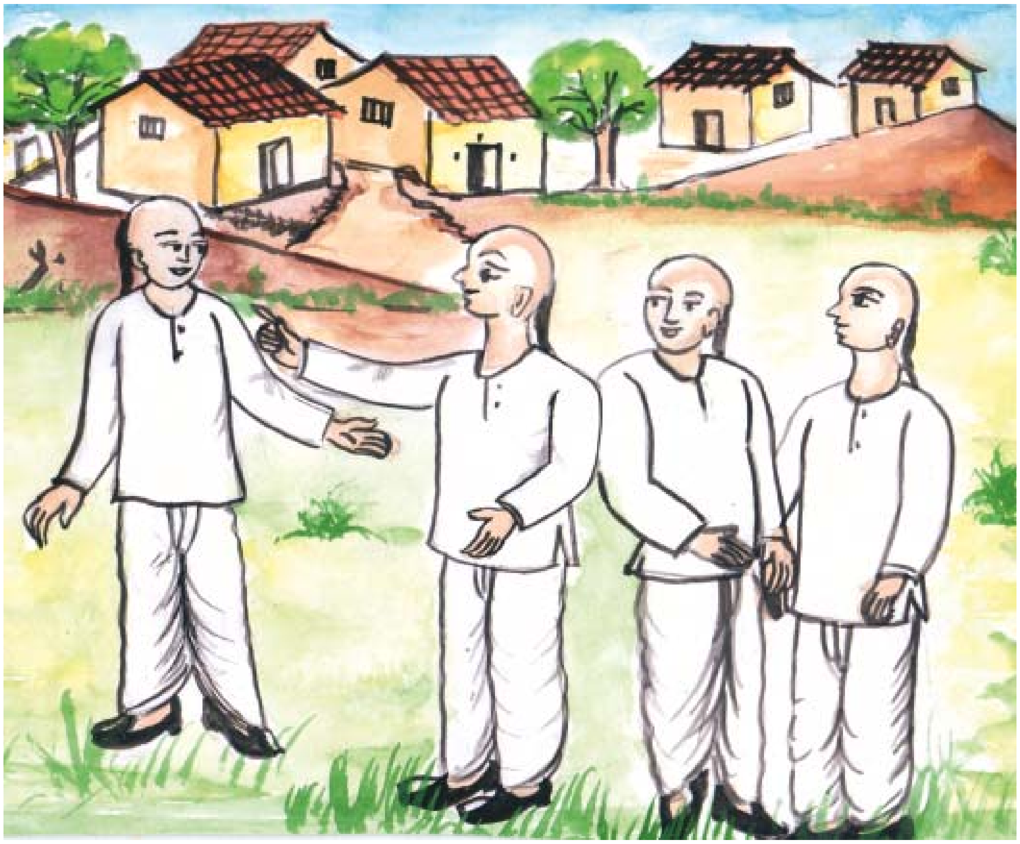

कस्मिंश्चिद् ग्रामे चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रभावेन वसन्ति स्म। चतुर्षु त्रयः शास्त्रपारङ्गताः **परन्तु** बुद्धिरहिताः। एकस्तु बुद्धिमान् **किन्तु** शास्त्रविमुखः। ते कदाचिद् मन्त्रणाम् अकुर्वन्– ''यदि विदेशं गत्वा प्रभूतं धनं नार्जयाम तर्हि विद्यया किं प्रयोजनम् ? तत् पूर्वदेशं गच्छामः।''

एवं किञ्चिद् मार्गं गते तेषु ज्येष्ठतरः अवदत् – ''अहो! अस्मासु एकः अशिक्षितः **केवलम्** अस्ति बुद्धिमान्। न च राजप्रतिग्रहो बुद्धिबलेन प्राप्स्यति विद्यां **विना**। **अतः** अस्मै स्वोपार्जितं धनं **न** दास्यामि। त्वं स्वगृहं गच्छ यतस्ते विद्या नास्ति।'' ततः द्वितीयः अवदत् – ''भोः सुबुद्धे! त्वं स्वगृहं गच्छ **यतस्त्वं** विद्यारहितः असि।'' **ततः** तृतीयेन उक्तम् – ''**अहो** नोचितम् एवं कर्तुं **यतो** हि वयं बाल्यकालाद् **एव** एकत्र क्रीडिताः। **अतः** आगच्छतु महानुभाव! भवान् अस्मद् उपार्जितस्य वित्तस्य समभागी भविष्यति।''

तथा कृते ते मार्गे अरण्यस्य **अन्तः** कतिचिद् अस्थीनि अपश्यन् **ततः** एकेनोक्तम्– ''अहो अद्य विद्याप्रत्ययः कर्तव्यः। किञ्चिद् सत्वम् एतद् मृतं तिष्ठति। तद् विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः। अहम् अस्थिसञ्चयं करोमि।'' ततः तेनोत्सुकतया अस्थिसञ्चयः कृतः।

द्वितीयेन क्रमशः चर्ममांसरुधिरं च संयोजितम्।

तृतीयः **अपि** यावज्जीवनं सञ्चारयति तावत् सुबुद्धिः निषेधितवान् अवदच्च – ''भोः तिष्ठतु भवान्। एषः सिंहः रच्यते। यदि एनं सजीवं करिष्यति **चेद्** अयं निश्चयेन सर्वान् **अपि** खादिष्यति।''

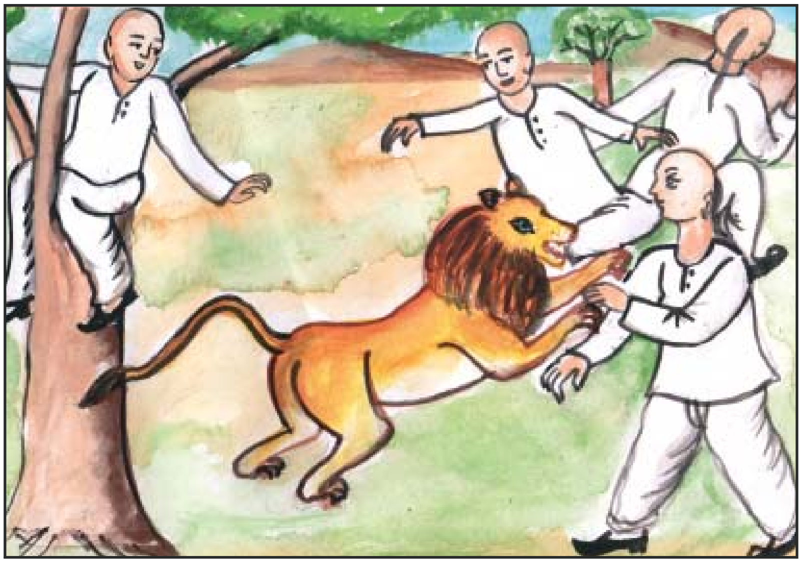

सः अकथयत्–''**धिङ्** मूर्ख! **तूष्णीं** भव। अहं विद्यां विफलां न करोमि **सम्प्रति**।'' तेन बुद्धिमता उक्तम्–''**तर्हि** प्रतीक्षां कुरु क्षणं यावत्, अहं वृक्षम् आरोहामि।'' तथाचरितं **यावत्** सः सजीवः कृतः **तावत्** ते त्रयः अपि सिंहेन उत्थाय मारिताः। सः पुनः वृक्षाद् अवतीर्य गृहं गतः।

अत एवोच्यते –

वरं बुद्धिर्न सा विद्या, विद्यायाः बुद्धिरुत्तमा।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति, यथा ते सिंहकारकाः।।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
शास्त्रपारङ्गताः	शास्त्रे निपुणाः	शास्त्रों के विद्वान्
शास्त्रविमुखः	शास्त्रपराङ्मुखः	शास्त्र से विमुख
मन्त्रणाम्	विमर्शम्	सलाह को
प्रभूतं	अत्यधिकम्	बहुत अधिक
राजप्रतिग्रहः	राजदानम्	राजा द्वारा दिया गया दान
वित्तस्य	धनस्य	धन का
अस्थीनि	कङ्कालांशानि	हड्डियाँ
विद्याप्रत्ययः	विद्यायाः परीक्षा	विद्या की परीक्षा
सत्वं	जीवः	प्राणी
अरण्यस्य	वनस्य	जंगल को
तेनोत्सुकतया	तेन उत्कण्ठापूर्वकम्	उसके द्वारा उत्सुकता से
संयोजितम्	समायोजितम्	जोड़ कर खड़ा किया
रच्यते	विनिर्मीयते	बनाया जा रहा है
तथाचरितम्	तथा कृतम्	वैसा किया
तूष्णीम्	मौनम्	चुप

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. अधोलिखितानां शब्दानाम् उच्चारणं कुरुत –

कस्मिंश्चिद् शास्त्रपारङ्गता शास्त्रविमुखः प्रभूतम्
मन्त्रणाम् अस्थिसञ्चयः तेनोत्सुकतया

२. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत –

(क) कतिपुत्राः बुद्धिरहिताः आसन् ?
(ख) कस्य समीपं विद्या नासीत् ?
(ग) चर्ममांसरुधिरं केन संयोजितम् ?
(घ) सिंहं सजीवं कः करोति ?
(ङ) का वरम् अस्ति ?

लिखितप्रश्नाः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -

(क) धनार्जनाय ब्राह्मणपुत्राः कुत्र गच्छन्ति ?

(ख) ''एषः सिंहः रच्यते'' इति कः उक्तवान् ?

(ग) शास्त्रविमुखः कः आसीत् ?

(घ) ते त्रयः केन मारिताः ?

(ङ) कस्मात् बुद्धिः उत्तमा ?

२. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत -

(क) प्रस्तुतः पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः ?

(ख) केन प्रभावेन सिंहः सजीवः अभवत् ?

(ग) ''भोः तिष्ठतु भवान्'' इति कः निषेधितवान् ?

(घ) सुबुद्धिः कस्माद् अवतीर्य गृहं गतः ?

(ङ) के विनश्यन्ति ?

३. रेखाङ्कितपदान् आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(क) ते मन्त्रणाम् अकुर्वन् ?

(ख) कस्मिंश्चिद् ग्रामे चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः वसन्ति स्म ?

(ग) तेन सिंहः सजीवः कृत ?

(घ) प्रथमः अस्थिसञ्चयं करोति ?

(ङ) सुबुद्धिः वृक्षाद् अवतीर्य गृहं गतः ?

४. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

सिंहेन , वृक्षाद् , बुद्धिमान् , बाल्यकालाद्, एकः , चतुर्थः , विद्या , विद्यायाः , विफलां

(क) एकस्तु .... किन्तु शास्त्रविमुखः।

(ख) अहो अस्मासु .... मूढः।

(ग) त्वं स्वगृहं गच्छ यतस्ते .... नास्ति।

(घ) वयं ....एव एकत्र क्रीडिताः।

(ङ) ते त्रयः अपि .... उत्थाय मारिताः।

५. उदाहरणं दृष्ट्वा निर्देशानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत -

उदाहरणम् - अतः .... स्वोपार्जितं धनं न दास्यामि।

(एतद्शब्दः चतुर्थीविभक्तिः एकवचनम्)

उत्तरम् - अतः अस्मै स्वोपार्जितं धनं न दास्यामि।

(क) गच्छ यतः .... विद्या रहितः असि।

(युष्मद्शब्दः प्रथमाविभक्तिः एकवचनम्)

(ख) ते मार्गे .... अन्तः कतिचिद् अस्थीनि अपश्यन्।

(अरण्यशब्दः षष्ठीविभक्तिः एकवचनम्)

(ग) अहं .... विफलां न करोमि।

(विद्याशब्दः द्वितीयाविभक्तिः एकवचनम्)

(ङ) .... अवतीर्य गृहं गतः।

(वृक्षशब्दः पञ्चमीविभक्तिः एकवचनम्)

६. उचितपदेन सह सुमेलनं कुरुत -

(क) एकेन	(अ) मारिताः।
(ख) द्वितीयेन	(आ) वृक्षारोहणम्।
(ग) तृतीयेन	(इ) अस्थिसञ्चयम्।
(घ) चतुर्थेन	(ई) चर्ममांसरुधिरसंयोजनम्।
(ङ) सिंहेन	(उ) जीवनं सञ्चारणम्।

७. उचित अव्ययेन रिक्तस्थानम् पूरयत -

(क) गृहीत .... केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् । (सह, खलु, इव, च)

(ख) न चौरहार्यं न .... राजहार्यं न, भ्रातृभाज्यं न च भारकारि । (यथा, च, तु, ना)

(ग) व्यये कृते वर्धते .... नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् । (एव, इव, च पुनः)

(घ) आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां .... समाचरेत। (च, यद्यपि, क्व, न)

(ङ) सत्यम् .... जयते नानृतम्। (श्वः, अद्य, तदा, एव)

योग्यता-विस्तार:

(क) ग्रन्थपरिचय:

पञ्चतन्त्रनामकस्य कथाग्रन्थस्य रचयिता विष्णुशर्मा अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चतन्त्राणि सन्ति –

१. मित्रभेद: २. मित्रसम्प्राप्ति: ३. काकोलूकीयम् ४. लब्धप्रणाशम् ५. अपरीक्षितकारक:

महिलारोप्य नाम नगरे अमरशक्ति: नाम राजा आसीत्। तस्य बाहुशक्ति:, उग्रशक्ति:, अनन्तशक्तिश्च नामान: त्रय: मूर्खपुत्रा: आसन्। विष्णुशर्मा तान् राजकुमारान् बोधयितुम् एतस्य कथाग्रन्थस्य रचनाम् अकरोत्। अस्मिन् ग्रन्थे पशुपक्षीन् पात्राणि मत्वा सरलभाषया विविधेषु ग्रन्थेषु सूक्तीन् उदाहरणानि च सङ्गृह्य बालकथा: अरचयत्। निश्चयेन कथाग्रन्थोऽयम् बालानां कृते बहु प्रेरणादायक: अस्ति। एतादृशा: कथाग्रन्था: शुकसप्तति:, वैतालपञ्चविंशति: सिंहासनद्वात्रिंशिका, हितोपदेश:, कथासरित्सागर: इत्यादय: सन्ति।

(ख) भाषा विस्तार:

अव्ययप्रयोग: – सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।।

अव्ययानां प्रकाराणि – १. उपसर्गा: २. क्रियाविशेषणम् ३. समुच्चयबोधकम्
४. मनोविकारसूचकम् ५. अन्यप्रकीर्णानि च।

अव्ययज्ञान-तालिका

क्र.सं.	अव्ययम्	अर्थ	प्रयोग:
१.	यदा	जब	**यदा** श्रीराम: आगच्छति तदा अहं गच्छामि।
२.	तदा	जब	**तदा** श्रीकृष्ण: एकम् अश्वम् अपश्यत्।
३.	अत्र	यहाँ	**अत्र** एक: बालक: अस्ति।
४.	सर्वदा	सदा	अहं **सर्वदा** देवालयं गच्छामि।
५.	एव	ही	जलम् **एव** जीवनम् अस्ति।
६.	तत्र	वहाँ	स: **तत्र** पठति।
७.	कदापि	कभी भी	विष्णु: **कदापि** असत्यं न वदति।
८.	अद्य	आज	राधा **अद्य** फलं खादति।
९.	अधुना	अब	**अधुना** अहं गच्छामि।

१०.	शनै: शनै:	धीरे-धीरे	स: **शनै: शनै:** कार्यं करोति।
११.	इतस्तत:	इधर-उधर	नगरे **इतस्तत:** वाहनानि दृश्यन्ते।
१२.	कुत्र	कहाँ	बालक: **कुत्र** गच्छति।
१३.	सर्वत्र	सब जगह	**सर्वत्र** ईश्वर: अस्ति ।
१४.	बहुधा	अनेकवार	रमेश: **बहुधा** संस्कृतं वदति।
१५.	सर्वथा	सब प्रकार से	**सर्वथा** राष्टहितं करणीयम्।
१६.	तूष्णीम्	चुप	सभागारे **तुष्णीं** भवतु।
१७.	निश्चयेन	निश्चय ही	अहं **निश्चयेन** कार्यक्रमे आगमिष्यामि।
१८.	अन्त:	अन्दर	स्यूतस्य **अन्त:** पुस्तकानि सन्ति।
१९.	बहि:	बाहर	रात्रौ सहसा गृहात् **बहि:** न गन्तव्यम्।